

О. Р. Сенькович,

Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів

ПАРАВЕРБАЛЬНІ МАРКЕРИ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО ПОРТРЕТА ЛЮДИНИ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОЗИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.)

У статті здійснено класифікацію та опис виявлених у класичних зразках соціально-психологічної прози паравербальних маркерів психоемоційного стану людини, доведено необхідність їх урахування для повноаспектної характеристики образу людини. Продемонстровано, що у структурі прозової оповіді зовнішні вияви внутрішніх переживань персонажів, описи міміки, мовно-художнє зображення жестів окреслюють або ж увиразнюють емоційно-психічні стани персонажа, створюють епічність оповіді.

Ключові слова: мовне портретування людини, паравербальні маркери, психоемоційне портретування людини.

NON-VERBAL MARKERS OF EMOTIONAL STATE OF A PERSON FOUND IN SAMPLES OF CLASSICAL SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROSE.

The beginning of the twentieth century is a specific prosaic period of the Ukrainian language as a functional Ukrainian language. It represents a new and rapidly developing genre named Ukrainian social-psychological prose.

Genre of Ukrainian social-psychological prose is a unique and specific segment in national literature, within which a wide range of linguistic human description means is represented, especially – emotional ones.

The article gives classification and description of non-verbal markers of emotional state of a person found in samples of classical social-psychological prose (works of B. Antonenko-Davidovych, M. Khvylovy, A. Golovko, A. Liubchenko, V. Vinnichenko, V. Pidmohylny, Ulas Samchuk). The article gives reasons to take these non-verbal means of human description into account for creating complete lingual image of a person. It is demonstrated that in the structure of narrative prose external manifestations of personal feelings of the characters (e.g. physical features like eyes, eyebrows, face descriptions, facial expressions, linguistic and artistic images of gestures) outline or underline the emotional and mental state of the character, creating epic tale.

The psychological condition of a character, behavior of characters in prose language of the described period is specified by different types of expressive syntax structures, particularly embedded phrases or sentences.

Key words: lingual image of a person, non-verbal means, psycho-emotional representation.

ПАРАВЕРБАЛЬНЫЕ МАРКЕРЫ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЧЕЛОВЕКА (НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКОЙ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ)

В статье осуществлена классификация и описание выявленных в классических образцах социально-психологической прозы паравербальных маркеров психоэмоционального состояния человека, доказана необходимость их учета для повноаспектной характеристики образа человека. Продемонстрировано, что в структуре прозаического повествования внешние проявления внутренних переживаний персонажей, описания мимики, культурно-художественное изображение жестов определяют или подчеркивают эмоционально-психические состояния персонажа, создают эпичность повествования.

Ключевые слова: образ человека, паравербальные маркеры, психоэмоциональное состояние человека.

Постановка проблеми. З огляду на домінування у сучасній лінгвістиці антропоцентричної парадигми та детермінованих нею методик й інструментарію дослідження художнього тексту цілковито логічним видається істотне збільшення кількості праць, присвячених вивченню мовного образу людини (С. Єрмоленко, Н. Сологуб, Л. Лисиченко, О. Маленко, Г. Межжеріна, Л. Кравець, Г. Сюта, Т. Сукаленко, Г. Дядченко та ін.). У них «найрізноманітніші факти, явища, дії тощо відображено, пояснено, оцінено з позиції людини – її фізичної та психоментальної природи, світогляду, діяльності, реалізації творчих і пізнавальних можливостей» [4, с. 1].

Концептуальний статус образу людини як ментально домінуючого і в національних, і в індивідуальних картинах світу підтверджує, зокрема, різноаспектність його розгляду, вивчення у різних (і в класичних, і в некласичних) мовознавчих парадигмах. На сьогодні відомі лінгвокогнітологічні дослідження однойменного гіпероніма – макроконцепта *людина* (Г. Межжеріна, А. Пікалова, Г. Сюта, О. Бірюкова), концептів *чоловік*, *жінка* (Г. Дядченко, О. Бондаренко, Н. Карпенко, Т. Сукаленко), етномаркованих концептів *кобзар* (В. Іващенко), *козак* (В. Буда, В. Красавіна, Т. Сукаленко). Також активним є вивчення образу людини із застосуванням методів функціональної семантики, що передбачає виявлення й лінгвістичний опис найпродуктивніших тропічних моделей вербалізації антропозначень. У цьому річизі здійснено вичерпний аналіз метафоричних сполук із ключовим словом *людина* як компонентів поетичного словника (Л. Пустовіт, Л. Кравець, Г. Сюта, Г. Дядченко, Л. Дмитришин), словника прозових творів (С. Єрмоленко, Л. Ставицька, Н. Сологуб, М. Братусь, Л. Мялковська, В. Красавіна, І. Гоцинець) тощо. Як об'єкт аналізу образ людини актуалізовано також у лінгвосинергетичних студіях (О.О. Семенець).

Особливої актуальності останнім часом набула лінгвістична методика *мовного портретування*. Застосовуючи її, дослідники (Н. Сологуб, Г. Сюта, Г. Дядченко) активно оперують ключовим поняттям *мовний портрет людини* та його конкретизувальними поняттями *зовнішній портрет людини*, *психоемоційний портрет людини*, *соціальний портрет людини*.

Незважаючи на репрезентативність наведеного огляду праць, в українській лінгвістиці поки що немає докладних (а тим паче комплексних) досліджень, присвячених вивченню *паравербальних маркерів* у структурі *мовного образу* чи *мовного портрета людини*. Водночас незаперечно, що цілісність відповідних описів передбачає не лише характеристику рис зовнішності, психоемоційних станів і поведінки. Ці базові сегменти інформативно доповнюють одиниці паравербального словника – актуальні і для системи мови і для конкретних текстів словесні й надсловні засоби зображення міміки і жестів. Системне дослідження цього поки що недостатньо акцентованого в сучасному мовознавстві аспекту здатне виявити закономірності й особливості часової, стильової, жанрової, ідіостильової динаміки образу людини, а отже, є актуальним.

Мета цієї статті – визначити й описати базові паравербальні маркери психоемоційного портретування людини, зафіксовані зразках української соціально-психологічної прози першої третини ХХ ст.

Розгляд актуалізованих у мові української прози 20–30-х рр. ХХ ст. паравербальних засобів психоемоційного портретування людини передбачає насамперед виявлення, класифікацію та лінгвістичну характеристику показових жестів та міміки як зовнішніх виявів певного психоемоційного стану [див. про це: 1; 6; 7; 8]. У зв'язку з цим звертаємо увагу на вживання в текстах активних у побутовій мові образних характеристик міміки й жестів у тому числі й стійких: *нахмурилася*, *скривитися*, *чухати бороду*, *чухати потилицю*, *рвати на собі чуба*, *збити шапку на потилицю*, *розводити руками*, *махнути рукою*, *одмахуватися*, *поникнути головою*, *опустити голову* тощо. У мовній свідомості, у жестовій картині світу українців вони пов'язані з зовнішніми виявами станів:

– збентеження, розгубленості, безпорадності, зніяковіння: *Такого ще не було. Такого... (він розвів руками і, розгадливо дивлячись у землю, весь схилився на бік)* (Любченко, с. 255); *Кузьма довго думає й довго чухає бороду* (Самчук т.2, с. 277); *А темно – летять селянські фунти мірчука в артільну комору. Тільки потилицю сердега який почухає* (Головко, с. 142); *...солдат спантеличено одсунув на потилицю брудну шапку* (Антоненко-Давидович, с. 43); *А вчора він оповідав про вас (Володого опустив голову). Гарна та дівчина? Ні. Я не так хотіла сказати... Чи цікава?* (Самчук т.2, с. 174);

– роздратованості, нервового збудження: *Гусак нервово крутився на стільці, витягував угору шию, мов йому муляв там комір* (Антоненко-Давидович, с. 121); *–Прямо шовініст! Невозможно! – сплюнув, махнув рукою і почвалав наперед до своїх* (Антоненко-Давидович, с. 371); *Бухгалтер мнеться, він нервово поправляє пальцями окуляри..* (Антоненко-Давидович, с. 210); *Горобенко тремтячими руками скрутив похапливо цигарку* (Антоненко-Давидович, с. 73);

– незадоволення, образи: *Цибатий Макарон нахмурився і засунув за борт... куртки жилаву суху долоню* (Антоненко-Давидович, с. 25); образи: *Вареник образився. Рівно стрижена голова його на короткій м'ясистій шиї, як черепаха за панцир, влізла в накрохмалений білий комір* (Антоненко-Давидович, с. 290); *Лише хмурився.., бо кожне слово його до вбнею гупало по тім ї* (Головко, с. 56);

– злості: *Макар з лютості рве на собі такого чудового чуба* (Микитенко, с. 47); [Євген] *сердито, по-парубоцькому сплюнув набік* (Антоненко-Давидович, с. 329); *Прямо шовініст! Невозможно! [...] – спересердя сплюнув, махнув рукою і почвалав наперед до своїх* (Антоненко-Давидович, с. 371);

– суму, горя: *Стояли над трупом пониклі і приголомшені. Підбіг коваль з рушницею (видно, збігав уже додому). Протиснувся в коло, побачив на снігу і теж похилився головою...* (Головко, с. 427); *Василь Григорович зажурено схилився на стіл* (Антоненко-Давидович, с. 254);

– страху, переляку: *– Єзус Марія! – перелякано одмахується, точиться на одвірок* (Любченко, с. 143).

Зв'язок зафіксованих у текстах жестів і міміки із визначеними психоемоційними станами підтверджують суміжно вжиті обставини способу дії: *спантеличено, незадоволено, сердито, спересердя, зажурено, перелякано.*

Через зовнішні жестові вияви хитнути головою, махнути рукою характеризується ставлення персонажа до комунікативної ситуації чи до іншого персонажа. У такий спосіб маркуються позиції:

– згоди, прийняття: *Макарон на знак згоди хитнув головою* (Антоненко-Давидович, с. 121); *–Лідочка твоя така велика, що їй, гляди, й до комсомолу вже пізно, – просто в партію і на жінввідділ, – хитнув головою Мара* (Антоненко-Давидович, с. 223);

– незгоди, неприйняття: *Не треба!* – уже майже неспівомо махає руками *Іван Іванович* (Хвильовий, с. 335); *Мій герой спершу незадоволено хитав головою, але потім прийшов до тієї ж думки, що й балабасник* (Хвильовий, с. 358); *Іван Панасович тільки трусив незадоволено своєю марксовою головою і, очевидно, нічого не думав* (Хвильовий, с. 327).

На окрему увагу заслуговують вербалізовані психологічні ремарки, пов'язані з поведінковим, жестовим акцентуванням не ситуативних, а сталих ознак поведінки чи характеру персонажів. Описуючи певні зовнішні вияви почуттів та емоцій героїв, такі конструкції слугують опосередкованій психологічній характеристиці дійових осіб. Наприклад:

– позначають звички, притаманні дійовим особам: *як сидить, то обов'язково засовається на лаві, ногу на ногу заложить і голосно носом повітря втягає* (Самчук т.1, с. 19); *Товариш Жан (Іван Іванович) свій високий лоб і рогові окуляри протирає завжди білосніжною хусткою* (Хвильовий, с. 334);

як сидить, то обов'язково засовається, протирає завжди,

Психологічний стан, характер, особливості поведінки персонажів у прозовій мові першої третини ХХ ст. конкретизують різноманітні структури експресивного синтаксису, зокрема вставні та вставлені конструкції. Як стверджує О. В. Галайбіда, у соціально-психологічній прозі цього періоду вставлені конструкції – це «відеоремарки, які відтворюють жести і міміку героїв, передають страх, вагання, обережність, напруження героя, які знаходять своє відображення у його діях, поведінці» [3, с. 67]. Пор.: *Я, Галакточко, нічого не маю проти, – нареши зідхав мій стійкий герой, – але цодо Сталіна, я з тобою (тут Іван Іванович озирався) згодний* (Хвильовий, с. 359); *– Ну, але... (Никон мнеться). Там, за границею... Йон там був...* (Самчук т.2, с. 165); *я думаю, що б вийшло з того, якби Колю (тут товариш Хрущ здригнув) взяти, скажім, з архіву і посадити ближче до життя. Що б з того вийшло?* (Хвильовий, с. 398); *– Це ти, Макаре?. Він мовчить. Я ще раз питаю його. Тоді він відповідає: – Ти знаєш... я збожеволію. [...] (Макар б'є з усієї сили кулаком об камінь)* (Микитенко, с. 47); *Напекла я, що могла – мазуриків на маслі, курочку (тут Одарка сякає у запаску носа і витирає очі), Боже, Боже!..* (Самчук т.1, с. 285); *Навіть рука батькова опустилася хлопцеві на голову, але не погладив (мо', засоромився й сам своєї до сина ніжності), а навпаки – повів проти волосся* (Головко, с. 336); *Ну, якщо знайдеш, не кури (ще й усміхнувся, мовби так – байдуже, а я бачу!), – папір товстий курити* (Головко, с. 141).

У мовистилі А. Любченка виявляємо розгорнутий епічний опис внутрішнього стану персонажа (його окреслено деперсоналізованою номінативною словосполучкою *постать гостя*) через актуалізовану у вставних конструкціях зовнішню поведінку, жести:

– *Я хочу, скориставшись із ваших же слів, остаточно сказати вам: якщо жадоба, що кличе від одного народження до другого, гарантує нас од нірвани, то хай живе ця прекрасна жадоба!*

(*Постать гостя вражено застигла*).

– *Якщо жінка сприяє жадобі й народженню, якщо жінка – один із тих найсильніших стимулів, що ніколи не дозволять зазнати нудного й страшного супкою, то хай живе ця прекрасна жінка!*

(*Постать гостя нервово здригається*).

– *Якщо жадоба радості є початок страждання, то хай живе страждання!*

(*Постать гостя різко хитнулася і починає мерхнути*) (Любченко, с. 285-286).

Із погляду експресивно стилістичного навантаження кількарядовий повтор вставлених конструкцій із домінантою *постать гостя* (*постать гостя нервово здригається, постать гостя вражено застигла, постать гостя різко хитнулася*) означає емоційно-психічний стан персонажа. Із погляду художньо-композиційного – це синтаксичні скріпи, які створюють кінематографічність оповіді.

У стилістичній парадигмі мовоопису жестів та міміки як зовнішніх, паравербальних виявів внутрішнього стану, характеру персонажа своєрідну ядерну зону становлять це мовні структури з номінаціями *очі, брови, лице*.

Контекстний зміст багатьох метафор, у яких смисломодельовальними центрами виступають зовнішньо-портретна деталь *очі* та пов'язані з нею дієслова *дивитися, глянути* тощо, у мові аналізованої української художньої прози не тільки стосується опису найрізноманітніших емоційних та психологічних станів, а й часто диференціює їх за інтенсивністю вияву тієї чи тієї ознаки. Пор: *Макарон холодними, слюдистими очима байдуже глянув на Горобенка* (Антоненко-Дави-

дович, с. 123); **Очі** Горобенкові стали великими і перелякано дивилися на Чернишова (Антоненко-Давидович, с. 139); *А інженер мовчки походжав між партійцями і свердлив очима їхні спини* (Антоненко-Давидович, с. 59).

Так само різняться характером та інтенсивністю виявленої ознаки динамічні характеристики *дивитися, глянути, вжити* самодостатньо (без номінації *очі*), однак у контекстному поєднанні з епітетами, обставинами способу дії – *байдуже, з прихованою огидою, скоса, похмуро* та ін.: *Горобенко з хвилину подивився йому вслід, потім глянув байдуже на високу дзвіницю..* (Антоненко-Давидович, с. 97); *Він з прихованою огидою подивився на дроне [...] пальто* (Антоненко-Давидович, с. 79); *Горобенко скоса глянув на куценькі забрехані штани Гольцева* (Антоненко-Давидович, с. 65); *Через тини і з вікон виглядали похливі літні жінки і тільки інколи коло фіртки похмуро дивилось чиясь чоловіче бородате лице* (Антоненко-Давидович, с. 105).

Послідовно автори характеризують своїх персонажів через дію *дивитися*, вербалізовану в афористичних висловах і перифразах. Так, оперті на національну фразеологічну традицію авторські слововживання *вп'ястися очима, ловити голодними очима* спрямовані на створення місткого психологічного образу персонажа з виразним емоційним забарвленням: *Марфа Галактіонівна вп'ялась очима в маленьку фізурку товариша Лайтера* (Хвильовий, с. 348); *Що ти ловиш голодними очима і ховав на саме дно душі* (Головко, с. 410).

Перетворення лексеми *очі* на концептуальну одиницю словника психоемоційного портретування людини не нівелює актуальності традиційних зв'язків із конкретно-чуттєвою сферою сприймання. Наприклад, актуальною залишається дієслівна семантика, що увиразнює внутрішній зміст образу *дивитися*, через який у мові аналізованої прози вербалізується риса характеру персонажа, його ставлення до інших героїв: *Хведот дивиться на свого брата виразно згори. Нічого з нього не буде. Ані пан, ані Іван.* (Самчук т.2, с. 156); *обоє подружжя ніби непомітно, але пильно (особливо жінки) оглянули одне одного з ніг до голови* (Любченко, с. 206).

Стилістично навантажений елемент зовнішнього портрета – *брови*. Акцент на цій деталі дозволяє передавати суб'єктивно-оцінне сприйняття дійсності, концентрує увагу читача в моментах певної емоційної напруги – станів здивування, страху, незадоволення (*Радченко підвів здивовано густі брови* (Антоненко-Давидович, с. 85); *Паля Степанівна разом з бухалтером ошелешено підводить угору брови ... і відчуває незрозумілу насолоду припертого до стінки страху* (Антоненко-Давидович, с. 210); [Матюха] *нахмурих брови й сказав не своїм голосом – задержувато, перекривляючи, мабуть, когось із КК* (Головко, с. 158) або ж справжньої чи удаваної нейтральності, байдужості (*Ще вибухнув сміх. А вона – ой дівчина ж! – тільки бровою звела. І не всміхнеться* (Головко, с. 84).

Щонайширшу гаму психологічних та емоційних станів – від позитивних до негативних – передає елемент портрета *обличчя*. Це показово ілюструють розгорнуті лінійно-динамічні структури – описи мімічних рухів обличчя – *лице похмурілось, прийняв суворе обличчя, обличчя почервоніло й заворушилось, лице застигло не порушино* та ін. Пор.: *Але лице йому похмурілось і замовкло* (Антоненко-Давидович, с. 318); *Але ми віримо, що товариші визнають свої помилки і покинуть бузу. Коли ж вони цього не зроблять (тут Семен Якович прийняв відповідно суворе обличчя), та... е... е... пролетаріат примусить їх це зробити* (Хвильовий, с. 351); *Його [комісара – О. С.] спокійне обличчя почервоніло й заворушилось* (Підмогильний, с. 52); *Легідне фізикове лице з присмним яблуневим рум'янцем розтягнулось і на хвилину застигло не порушино.* (Б. Антоненко-Давидович).

Висновки. Перша третина ХХ ст. – знаковий період становлення української прозової мови як функціонального різновиду української літературної мови. Саме в цей час оформлюється й інтенсивно розвивається жанр української соціально-психологічної прози, становлення якого пов'язано з іменами Б. Антоненка-Давидовича, Миколи Хвильового, А. Головка, А. Любченка, В. Винниченка, В. Підмогильного, У. Самчука. Вичленування цієї мовотворчості на тлі національної словесності пов'язане з рядом інтра- та екстралінгвальних чинників, які стали визначальними для лексико-семантичного розгортання текстів, зокрема у сегменті мовного портретування людини.

Паравербальні маркери – органічний компонент психоемоційного портрета людини. Увиразнюючи зовнішні вияви внутрішніх переживань осіб, вони узагальнено передають поведінковий портрет людини, оскільки перебування людини в тому чи тому психологічному стані виявляють не лише внутрішні нейрофізіологічні процеси, але й динамічні, кінетичні вияви, характер міміки тощо. Уводячи у структуру оповіді описи міміки, пов'язані із зовнішньопортретними деталями *очі, брови, обличчя*, мовно-художнє зображення жестів, автори окреслюють або ж увиразнюють емоційно-психічні стани персонажа, створюють епічність оповіді.

Перспективи використання результатів дослідження пов'язані з можливістю використання застосованої методики дослідження для вивчення мовних образів людини в текстах інших жанрів і стилів, зокрема тих, які передбачають врахування візуального компонента поведінки людини (напр., жанр політичної риторики). Також важливим для поглиблення сучасної теорії лінгвостилістики може стати спостереження про те, що виявлені у мові соціально-психологічних творів першої третини ХХ ст. паравербальні маркери психоемоційного портретування людини екстраполюються на загальну систему мови художньої прози.

Література:

1. Антоненко-Давидович Б. Твори : в 2 т. / Борис Антоненко-Давидович. – К. : Наук. думка, 1999. Т.1 : Повісті та романи. – 744 с.
2. Головко А. Твори : в 2 т. / Андрій Головко. – К. : Наук. думка, 1986. Т.1. – 570 с.
3. Любченко А. Вибрані твори / Аркадій Любченко. – К. : Смолоскип, 1999. – 520 с.
4. Микитенко І. Зібрання творів [Текст] : у 6-ти т. / І. К. Микитенко. – К. : Наук. думка, 1964. Т. 1. Прозові твори. 1923-1930. – 459 с.
5. Підмогильний В. Оповідання. Повісті. Романи / Валер'ян Підмогильний. – К. : Наук. думка, 1991. – 800 с.
6. Самчук У. Волинь : Роман : у 3 ч. / Улас Самчук. – К. : Дніпро, 1993. Т.1. – 573 с.; Т.2. – 334 с.
7. Хвильовий М. Новели, оповідання / Микола Хвильовий. – К. : Наук. думка, 1995. – 816 с.
8. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка : попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. 1995. – Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с., 1 ил.
9. Галайбіда О. В. Вставлені конструкції в українському художньому тексті : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Оксана Василівна Галайбіда. – 2009. – 215 с.
10. Дядченко Г.В. Соматизми в українській поетичній мові кінця ХХ – початку ХХІ століття: лексико-семантична та тропейна парадигми : автореферат дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ганна Вікторівна Дядченко. – Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності : (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко ; Інститут української мови НАН України. – К. : Довіра, 1999. – 431 с. – Сукаленко Т. М. Метафоричне вираження концепту жінки в українській мові : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Тетяна Миколаївна Сукаленко. – Сюта Г. М. Сучасник з погляду сучасника (мовний образ людини в українській поезії кінця ХХ – початку ХХІ ст.) / Галина Сюта // Культура слова. – Сюта Г. «Увічною завжди ту саму людину...» (образ людини у поезії української діаспори) / Галина Сюта // Культура слова. – 2005. – Вип. 65. – С. 3–8.